Mustafa Imamović

Izlaganje sa naučnog skupa

BOŠNJAČKI ETNOS IDENTITET I IME

Mustafa Imamović, *Bošnjački etnos: identitet i ime*
Prilozi, 32, Sarajevo, 2003., str. 315-329.

UDK 323.153 (=163. 43*)
342.1 (497.6 = 163. 43*)
Izlaganje sa naučnog skupa

BOŠNJAČKI ETNOS: IDENTITET I IME*

Mustafa Imamović
Pravni fakultet, Sarajevo

Poznata američka spisateljica Erica Jong kaže u svojim memoarima *Strah od pedesete (Fear of Fifty)*, da je "baš lijepo roditi se s gotovim identitetom". Ona kao Jevrejka nije imala tu sreću, pa je u američkoj kulturi "talioničkog lonca" (*melting pot)* bila primorana da stalno ispituje granice vlastitog identiteta.

Bošnjaci su u sličnoj situaciji. Oni žive u okruženju koji za sebe bez ikakve unutrašnje dvojbe drži da se rađa s gotovim identitetom. Nasuprot tome, to okruženje već preko 150 godina, uvijek iznova nameće Bošnjacima kao muslimanima pitanje njihovog identiteta. Pri tome su s identitetom i imenom bošnjačkog etnosa vršene i vrše se brojne i opake manipulacije. Među njima je najzloćudnija ona prema kojoj su Bošnjaci kao muslimani po definiciji iskorijenjeni ljudi. Kao takvi oni navodno stoje na pola puta, otrgnuti su a nisu prihvaćeni. To stanje plastično je izrazio Meša Selimović poznatom parabolom o rukavcu "što ga je bujica odvojila od majke rijeke, i nema više toka ni ušća, suviše malen da bude jezero, suviše velik da ga zemlja upije". Muslimanima se pri takvoj percepciji pripisuje osjećanje "stida zbog porijekla" i krivice zbog "otpadništva". Sam je Selimović kasnije pričao kako je po izlasku *Derviša i smrti* razgovarao sa Abdulahom Škaljićem, učenim alimom i autorom leksikografskog rječnika *Turcizmi u srpsko-hrvatskom jeziku*, koji mu je rekao, da "sa stanovišta vjernika – muslimana uzimanje Islama nije otpadništvo, već pravi put i prava vjera".[1]

Očigledno da Bošnjaci svoj identitet određuju prije svega u odnosu na narode s kojima ih veže zajednički životni prostor, porijeklo i jezik. U tom smislu Bošnjaci se mogu definirati kao narod južnoslavenskog etničkog porijekla i jezika koji se od

Ovaj rad je bio pripremljen za okrugli sto "Muslimani - Bošnjaci kako vam je ime", održan u Podgorici, 22. 3. 2003. kojem autor nije mogao prisustvovati pa tekst ovdje objavljujemo.

[1] S*jećanja*, izd. "Sloboda", Beograd 1977, str. 23.

ostalih Južnih Slavena istog jezika (Srba, Hrvata i Crnogoraca) raspoznaje po svom različitom vjerskom, odnosno kulturno-političkom iskustvu. S obzirom na osoben historijski i državnopravni razvitak u Bosni, uključujući tu i okolne prostore, pravoslavci su se etnički oformili kao Srbi, katolici kao Hrvati, a muslimani kao Bošnjaci. Drugim riječima, u Bosni je vjeroispovijest bila i ostala osnovom kosntituiranja tri glavne etničke zajednice.[2] Međutim, dok vjersko naslijeđe dijeli Bošnjake kao muslimane od pravoslavnih i katolika s kojima žive na istom geopolitičkom prostoru, dotle ih jednovremeno slavensko porijeklo i jezik odvajaju od Turaka koji su donijeli islam u Bosnu. To znači da, općenito gledano, narod nije samo etnografska i filološka kategorija, nego prije svega jedan državnopravni, tj. teritorijalno-politički i kulturno-historijski pojam. U tom je smislu svaki narod rezultat posebnih, ali na određenom teritoriju jedinstvenih historijskih, političkih i kulturnih procesa i okolnosti. Odatle bi se Bošnjaci mogli definirati kao onaj dio južnoslavenskog etniciteta (stariji bi pisci rekli plemena) koji se kao narod oformio i koji živi na osobenom historijskom prostoru bosanske državno-pravne ideje i kulturne misli.

Taj prostor nalazi se na Balkanu i u Evropi, koji predstavljaju, pored slavenskog porijekla i jezika te islama, dva dalja elementa bošnjačkog identiteta. Bošnjaci su autohtoni evropski muslimani;[3] ali ih tzv. Evropa uvijek geografski i kulturno-politički definira Balkanom i Orijentom. Mada Evropljani, Bošnjaci se posmatraju kao "drugi" i drukčiji.[4] Olahko se pri tome zaboravlja da su Balkan, Bosna i Bošnjaci još od kasne antike i seobe naroda, pa do danas, bili i ostali aktivnim sudionicima velikih drama evropske povijesti.

Bošnjaci su pretežno nastanjeni na zapadnom dijelu Balkanskog poluotoka. U tom je smislu njihovo historijsko, etničko i demografsko središte Bosna i Hercegovina, skupa sa Sandžakom, bez obzira na njegovu teritorijalnu podjelu između Srbije i Crne Gore. Pored toga, Bošnjaci se jednim manjim dijelom sreću na Kosovu i u Makedoniji. Na cjelokupnom tom prostoru Bošnjaci žive u većoj ili manjoj mjeri teri-

---

[2] Vjersko uvjerenje i ispovijedanje na Balkanu je uvijek bilo bitnim elementom samoidentifikacije. To je sredinom XV stoljeća na klasičan način izrazio carigradski patrijarh Georgije Sholarije Genadije: "Iako sam Jelin po govoru, ipak nikada neću reći da sam Jelin, jer ne verujem u ono što su Jelini verovali. Voleo bih da se nazovem po svojoj veri, i ako bi me ko upitao šta sam, odgovorio bih Hrišćanin." (Stiven Ransimen, *Vizantijska civilizacija*, prevod s engleskog Desanka Kurtović, "Minerva", Subotica 1964, str. 25.).

[3] William G. Lockwood, *European Moslems – Economy and Ethnicity in Western Bosnia*, "Academic Press", New York 1975; vidjeti osvrt M. Imamovića, *Djela o BiH na Univerzitetu Mičigen*, "Pregled", br. 2, Sarajevo 1979, str. 171-188.

[4] Bliže o tome, Dr. Jasna Bakšić-Muftić, *Identitet Bošnjaka u regionalnom kontekstu*, "Ljudska prava", br. 1-4, god. III, Sarajevo 2002, str. 62-69.

torijalno izmiješani sa Srbima, Hrvatima i Crnogorcima, te Albancima i Makedoncima. Uz to je značajna i bošnjačka dijaspora po većim gradovima i industrijskim centrima Hrvatske i Slovenije, te po zemljama zapadne Evrope, Sjeverne Amerike i Australije. Posebno je brojna i značajna bošnjačka dijaspora u Turskoj.

U tri posljednja popisa stanovništva, 1971., 1981. i aprila 1991. Bošnjaci su pod svojim, tada službeno priznatim, etničko-vjerskim imenom *Musliman*, bili treći najbrojniji narod, odnosno nacija u bivšoj jugoslavenskoj državi (SFRJ). Prema popisu iz aprila 1991. u tadašnjoj je Jugoslaviji živjelo ukupno 2.376.646 ljudi koji su se deklarirali kao *Muslimani*. Od toga ih je preko 80% ili 1.905.018 živjelo u Bosni i Hercegovini, što je činilo 43,7% njenog ukupnog stanovništva. Naredna značajna skupina Muslimana (Bošnjaka) živi u Crnoj Gori, gdje ih je, prema istom popisu, bilo 89.924 ili 14,6% njene ukupne populacije. Istovremeno je na području tzv. uže Srbije pobrojano 173.871 Muslimana što je predstavljalo 3,0% u odnosu na njeno cjelokupno stanovništvo. To znači da je u ove tri republike bivše SFRJ živjelo ukupno 2.168.813 Muslimana. Preostalih 207.833 živjeli su u drugim dijelovima nekadašnje zajedničke države, na Kosovu, u Makedoniji, Hrvatskoj, Sloveniji i Vojvodini. Svi navedeni popisi stanovništva su pokazali da su Bošnjaci mlada i vitalna nacija, sa visokom stopom nataliteta (16,7 novorođenih na hiljadu žitelja) i vrlo niskim mortalitetom (6, 2 umrlih na hiljadu stanovnika).

Stvarni broj Muslimana (Bošnjaka) bio je 1991. veći za nekoliko desetina ili čak koju stotinu hiljada, jer su se mnogi među muslimanima iz različitih razloga izjašnjavali i pisali kao Jugosloveni. Izbijanjem rata protiv BiH 1992. etnički je identitet postao sudbonosnim čovjekovim određenjem. Od etničkog je porijekla zavisilo da li će neko spasiti ili izgubiti glavu, sačuvati posao i imovinu, ostati u mjestu prebivališta ili spašavati goli život bijegom na sve strane svijeta. Oni koji su krenuli u sistematsko ubijanje, sakaćenje i zatiranje Bošnjaka – muslimana praktično nikad nisu pogriješili u izboru, odnosno u identificiranju žrtve.[5] Pokazalo se da nikakva ni kalkulantska ni refleksna mimikrija u vidu jugoslavenstva i sl., ništa ne pomaže.

Etnogeneza Bošnjaka bitno je određena i uvjetovana Bosnom kao njihovom matičnom zemljom i geopolitičkim prostorom. Bošnjačka etnogeneza počela je još u ranom srednjem vijeku, doseljavanjem i nastanjivanjem jednog broja slavenskih plemena na širem prostoru oko izvora i gornjeg toka rijeke Bosne. Na tom se području vremenom formira bosanska feudalna država čiji se teritorij i ime postepeno šire na okolne prostore. Tako se već kroz srednji vijek oblikuje geopolitički i etnički prostor Bosne i Bošnjaka. Bosna se u historijskim spisima već prije kraja XI stoljeća ravno-

[5] Up., Dušan Kecmanović, *Etnička vremena*, Biblioteka XX vek, Beograd 2001, str. 173-175.

pravno spominje sa Raškom (Srbijom) i Hrvatskom i opisuje kao, za tadašnje prilike, velika država koja se prostire od Drine do gornjeg toka Vrbasa i jadranskog razvođa, sa organiziranom vlašću na čijem se čelu nalazi vladar sa titulom bana. Krajem XII i početkom XIII stoljeća Bosnom je vladao ban Kulin, koji je snažnim političkim potezima utvrdio temelje njene državne samostalnosti. U njegovo vrijeme Bosna se prostirala od Drine do Grmeča sa oblastima Bosnom, Usorom, Soli i Donjim Krajima oko Sane.

U trećoj deceniji XIV stoljeća, za vrijeme bana Stjepana II Kotromanića, Bosna se već prostirala "od Save do mora, od Cetine do Drine". Stjepanov nasljednik Tvrtko I Kotromanić okrunio se 1377. za kralja, čime je Bosna definitivno ušla u registar evropskih država. Kralj Tvrtko I uspio je pripojiti Bosni mnoge okolne zemlje, tako da se njegova država protezala od Polimlja i Boke Kotorske na istoku do Velebita na zapadu, i od Save na sjeveru do dalmatinskih otoka Brača, Hrvara i Korčule na jugu. Na vrhuncu svoje moći krajem XIV stoljeća Tvrtko I Kotromanić se titulirao kao "po milosti Božijoj slavni kralj Raške, Bosne, Dalmacije, Hrvatske, Primorja" itd. On je tako anektirajući Bosni okolne isključivo slavenske zemlje stvorio najveću južnoslavensku državu srednjeg vijeka.

Sve južnoslavenske, i općenito balkanske zemlje našle su se od sredine XIV stoljeća na udaru Turaka-Osmanlija, pa tako i Bosna. Osmansko osvajanje Bosne teklo je postepeno od posljednje decenije XIV stoljeća do 1463., kada je sultan Mehmed II Fatih definitivno srušio Bosansko kraljevstvo.

Nestankom Bosanskog kraljevstva nije, međutim, nestalo Bosne kao geopolitičkog pojma. Osmanske vlasti su odmah poslije osvajanja Bosne uspostavile u njenim centralnim i jugoistočnim dijelovima Bosanski sandžak koji se protezao od Zvečana, Bijelog Polja i Kolašina na jugoistoku, do Cazina na sjeverozapadu, zatim Ključa, na jugozapadu, te od Kreševa i Trnova, na jugu, do Kladnja, Žepča i Tešnja na sjeveru. Sjedište Bosanskog sandžaka bilo je u Sarajevu. Bio je to jedinstven slučaj u osmanskoj administrativnoj praksi na Balkanu i Srednjoj Evropi da se nekoj upravnoj jedinici daje historijsko ime zemlje na čijem je tlu uspostavljena ta jedinica. Svugdje drugdje administrativne jedinice su nosile ime po gradu u kojem je bilo njihovo sjedište (npr. Smederevski sandžak, Budimski ejalet itd.). Samo je Bosna u tom pogledu bila izuzetak.

Slijedom daljih osvajanja Osmanlije su 1470. uspostavile Hercegovački, a 1483. Zvornički sandžak. Poslije Mohačke bitke 1526. i osvajanja Slavonije, Like i Krbave, uspostavljeni su Požeški, Čazmanski ili Pakrački i Krčki ili Lički sandžak. Najzad je 1537. na području Srednje Dalmacije i jugozapadne Bosne uspostavljen Kliški sandžak.

Svi su ovi sandžaci na području Slavonije, Hrvatske i Dalmacije bili usko pove-

zani sa Bosnom, pa su 1580. ušli u sastav novoosnovanog Bosanskog ejaleta ili beglerbegluka (pašaluka). Osvajanjem Bihaća 1592. zaokružen je teritorij Bosanskog ejaleta, koji se prostirao od Šapca na sjeveroistoku do Jadranskog mora i od Zvečana na Kosovu do Virovitice na sjeverozapadu. Tako je bosanski beglerbeg (namjesnik) upravljao teritorijem koji je bio veći i od onog kojim je svojevremeno vladao kralj Tvrtko. Na taj je način održan teritorijalno-politički kontinuitet između srednjovjekovne i osmanske Bosne. Taj kontinuitet, koji se može jasno pratiti od ranog srednjeg vijeka do danas ogleda se prije svega u kontinuitetu teritorije i imena Bosne.

Muslimani slavenskog porijekla i jezika u današnjoj Crnoj Gori, osim onih u Sandžaku, Nikšiću i Kolašinu, nisu nikad duže bili u sastavu Bosanskog ejaleta ili pašaluka. Samo za kratko, krajem XVI i početkom XVII stoljeća, jugoistočna granica Bosanskog pašaluka protezala se čak do Žabljaka, na ušću Morače u Skadarsko jezero. Cijela Crna Gora je kao kadiluk Karadag pripojena Hercegovačkom sandžaku.[6] Tako su i muslimani Podgorice, Spuža, Bara, Berana, Plava i Gusinja državnopravno pripadali Bosni. Bez obzira na kratkotrajnost tih administrativno-političkih veza, nema sumnje da su muslimani navedenih mjesta, po svojim kulturnim odlikama, porijeklu, jeziku i osjećanjima sastavni dio bošnjačkog korpusa. Ovi muslimani danas se identificiraju kao sandžački muslimani, jer s njima dijele istu političku sudbinu.[7]

Granice savremene Bosne i Hercegovine uspostavljene su nizom ratova, odnosno međunarodnih ugovora koji su registrirali njihove ishode. Tokom Velikog ili Bečkog rata 1683. - 1699. Osmanska carevina je izgubila sve svoje posjede u Slavoniji, Hrvatskoj i Dalmaciji, pa su Karlovačkim mirom 1699. sjeverne, zapadne i južne granice Bosne, sa manjim korekcijama, došle na liniju koju će imati u vrijeme Berlinskog kongresa 1878. godine. Istočne granice BiH, prema Srbiji i Crnoj Gori, konačno su uspostavljene u godinama neposredno pred Berlinski kongres. Osmanske vlasti su 1877. izdvojile Novopazarski sandžak iz sastava Bosne kojoj je teritorijalno pripadao još od vremena kralja Tvrtka. Ovom posljednjom velikom izmjenom Bosna i Hercegovina je definitivno došla u svoje savremene granice. Pored toga, upravo u vrijeme Berlinskog kongresa u službenu austro-ugarsku praksu i terminologiju uvodi se za Bosnu dvočlani naziv Bosna i Hercegovina, koji je zadržan sve do danas.

Bez obzira da li je egzistirala u svom užem ili širem obimu Bosna je uvijek predstavljala teritorijalno-politički okvir unutar kojeg se formirao i razvijao bošnjački

[6] Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk – Postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1982, str. 197.

[7] Bliže vidjeti, M. Imamović, *Pojam i državnopravna definicija Sandžaka*, Zbornik radova "Društveni i državnopravni kontinuitet Sandžaka", Sarajevo 1996, str. 21-27.

etnos, odnosno bošnjački narod. Presudnu ulogu u tom razvoju odigrala su dva velika kulturno-historijska faktora: prvo, bosansko krstjanstvo ili bosanska hereza, a zatim islam. Islam, skupa sa srednjovjekovnom bosanskom herezom koja mu je prethodila, čini duhovnu vertikalu i bitnu povijesnu odrednicu Bosne, posebno Bošnjaka.

Danas je uobičajeno da se sljedbenici Crkve bosanske nazivaju bogumilima, rjeđe patarenima, mada se oni sami nikada nisu tako imenovali. Oni su se sami najčešeće nazivali "krstjanima", "dobrim Bošnjanima", "dobrim ljudima" ili prosto "ljudima". Nasuprot tome njihovi su ih brojni protivnici na Istoku i Zapadu nazivali bogumilima, babunima, patarenima ili hereticima.

Crkva bosanska je bila jedan od mnogih izdanaka manihejstva, kao sinteze tradicionalnog perzijskog učenja o svijetu dobra i zla sa elementima ranog kršćanstva. Odatle su je njeni protivnici i sa Istoka i sa Zapada držali za jednu dualističku herezu. Manje ili više dualistička hereza uhvatila je u osobenim historijskim okolnostima čvrst korijen u Bosni i razvila se u veliku moralnu snagu kojom se kroz stoljeća nadahnjivao otpor svim spoljnim pritiscima i križarskim ili krstaškim pohodima na Bosnu. Bosanska hereza je u svojoj samozatajnosti stvorila politički pojam bosanstva ili bošnjaštva. Ona je istovremeno iskorištena kao sredstvo za ostvarenje bosanske državne samostalnosti i jedne osobene bosanske duhovnosti. Različita su dualistička učenja prisutna u gotovo svim dijelovima Balkana tokom cijelog srednjeg vijeka. Taj je rani "balkansko-slavenski protestantizam" (Krleža) imao svoje duboke socijalno-etičke korijene, ali je jedino u Bosni igrao političku ulogu. Hereza je u Bosni bila sredstvo državne politike. Istovremeno je svojom moralnom dimenzijom izvršila presudan uticaj na duhovni život bosanskog čovjeka.

Tokom posljednjeg stoljeća samostalnosti bosanske države dolazi do postepene promjene njene vjerske slike. Već je od ranije u Humu živjelo dosta pravoslavnih Slavena i Vlaha (stočara). Vremenom uz istočnu granicu Bosne brojno jača pravoslavno stanovništvo koje se pred osmanskim nadiranjem povlači prema zapadu. U srednjoj Bosni se, uz tradicionalne bosanske krstjane, javljaju u sve većem broju katolici, zahvaljujući intenzivnom franjevačkom misionarskom radu kroz cijelo jedno stoljeće. Tako je Bosna u vrijeme osmanskog osvajanja bila nastanjena Slavenima koji su pripadali trima vjerskim grupama.

Pojavom Turaka-Osmanlija počeo je u Bosni proces prihvatanja islama koji je trajao preko 250 godina. Islam su prihvatali kako bivši bosanski krstjani, tako i katolici i pravoslavni, te pripadnici svih slojeva stanovništva, posebno seljaštvo. Proces prihvatanja islama bio je najintenzivniji tokom prvih 150 godina osmanske vladavine, posebno u XVI stoljeću. To je bio, prije svega, rezultat dinamizma nove vjere i države, a ne neke psihološke i fizičke prinude, ili navodne bošnjačke predisponi-

ranosti za konverziju zbog pripadanja određenom heretičkom učenju, kako se to još ponekad misli i piše. Islam su jednostavno širile ljudske prilike i okolnosti.

Prihvatanje islama od najvećeg dijela bosanskog stanovništva i asimiliranje islama na tlu Bosne predstavlja najizrazitiju i najznačajniju pojavu i crtu njene moderne povijesti. Turci-Osmanlije nisu bili samo osvajači, nego istovremeno i nosioci jedne nove civilizacije koja se zasnivala na dugoj tradiciji gradskog života na Orijentu. Ta nova civilizacija veoma je uvećala kako materijalne, tako i duhovne potrebne bosanskog čovjeka. To je u njegov svakodnevni, kako privatni tako i javni život, unijelo jedan potpuno novi kvalitet. Za doba osmanske vladavine vezuje se stvarna urbanizacija Bosne. Bosansko-muslimanska urbana naselja predstavljaju svojevrstan i skladan izraz "jednostavne, a nevjerovatno rafinirane gradske kulture", koja se stoljećima oblikovala i obogaćivala. Grad se u pogledu demografske obnove i revitalizacije uvijek oslanjao na bošnjačko selo kao "vječito vrelo nacije". Nije se samo razvila materijalna civilizacija, nego je uporedo s tim među Bošnjacima došlo do pravog procvata svih oblika duhovnog stvaralaštva, od narodne i umjetničke književnosti, koja se začela još na stećku i pergamentu, do islamskih i drugih znanosti. Cjelokupno to stvaralaštvo nosi dubok pečat islamske civilizacije i misli, prilagođene bošnjačkom evropskom biću, životu i jeziku.

Bošnjačko islamsko, tj. vjersko iskustvo zasniva se na učenju i praksi hanefijske pravne škole. Ova se škola, uslovno rečeno, smatra slobodoumnom, pa se njeni sljedbenici nazivaju "ljudima samostalnog mišljenja". Prema tumačenju hanefijske škole islam je vjera razuma, čiji se postulati mogu dokazati općepriznatim i naučno utvrđenim istinama. U tom se smislu odbacuje svaki vjerski fundamentalizam kao slijepo pridržavanje zakona. Bošnjaci su se, međutim, u posljednje vrijeme našli na udaru različitih islamističkih sekti koje svojim agresivnim nastupom nastoje promijeniti cjelokupni bosansko-muslimanski duhovni i fizički identitet i izgled.[8] To u krajnjoj liniji predstavlja drugu stranu genocida kojem su Bošnjaci kao autohtoni evropski muslimani već stoljećima izloženi.

Nestankom Crkve bosanske i bosanskih krstjana u Bosni nije, sa stanovišta njenog "pravovjernog" katoličkog i pravoslavnog okruženja, nestalo "heretičke opačine". Nju su u novim okolnostima, umjesto ranijih bosanskih heretika, činili bosanski muslimani kao njihovi svojevrsni sljedbenici i nasljednici. Bosanski krstjani su vodili stalnu borbu za opstanak. Oni su bili izloženi brojnim manjim i većim krstaškim pohodima na Bosnu koje su, uz papin blagoslov, vodili ugarski kraljevi, hrvatski ve-

[8] O tom identitetu i izgledu vidjeti vrlo instruktivnu studiju norveško-američke antropologistkinje Tone Bringa, *Biti Musliman na bosanski način – Identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu*, Prevod s engleskog Senada Kreso, "Dani", Sarajevo, 1997.

likaši Šubići, razni srpski vladari iz dinastije Nemanjića i dr. Tu su borbu za opstanak na rodnom tlu i očuvanje vlastitog načina života u novim okolnostima nastavili bosanski muslimani, odnosno Bošnjaci.

Još od kraja XVII i početkom XVIII stoljeća, pa sve do danas, Bošnjaci su kao muslimani izloženi skoro stalnom genocidu. Tokom čuvenog Velikog ili Bečkog rata 1683. -1699. brojni su Bošnjaci protjerani iz Mađarske, Slavonije, Like, Dalmacije i Boke Kotorske. Oni koji nisu uspjeli izbjeći pred austrijskim i mletačkim oružjem pobijeni su ili silom pokršteni. Tako je u Panoniji, dijelovima Balkana i Mediterana, u tzv. "predziđu kršćanstva" izvršen prvi veliki genocid nad Bošnjacima. Na samom početku XVIII satoljeća odigrala se poznata "istraga poturica" u kojoj su svi muslimani (Bošnjaci) koji su živjeli na području Stare Crne Gore pobijeni i protjerani, a sve njihove džamije uništene i spaljene. Ovaj je događaj poznat kao "istraga poturica", postao ideološkom paradigmom za sve kasnije genocide nad Bošnjacima. Svaki veći politički potres na centralnom južnoslavenskom prostoru u posljednjih tristo godina donosio je Bošnjacima manju ili veću sumu ubijanja, progona i otimanja imovine. Uvijek je cilj bio, kao u "istrazi poturica" fizičko uništenje i duhovno zatiranje Bošnjaka kao muslimana. Sve se to na nemirnom balkanskom tlu skoro ravnomjerno ponavljalo, u ciklusima od dvadeset, trideset ili četrdeset godina. Bošnjaci su kao otmjen "narod iz bašči", istovremeno blag i odvažan, uspjeli u toj neravnomjernoj borbi odbraniti ne samo goli život na rodnom tlu, nego i svoje duhovno biće. Odlučujuću pobjedu u tom pogledu Bošnjaci su izvojevali u čuvenom boju pod Banjom Lukom početkom augusta 1737., kada su dokraja porazili veliku austrijsku vojsku cara Karla VI koji im je otvoreno zaprijetio potpunim uništenjem i progonom iz Bosne. Ovom odsudnom pobjedom Bošnjaci su faktički postali nacijom.

Ulaskom austro-ugarskih trupa u Bosnu i Hercegovinu 1878. godine, Bošnjaci su suočeni sa jednim novim historijskim iskustvom i izazovom. To je bio prvi slučaj u historiji osmanskog povlačenja iz Srednje Evrope i sa Balkana da je domaće muslimansko stanovništvo moglo ostati i nastaviti sa svojim načinom života. Austrija je Bošnjacima kao muslimanima osigurala fizički i duhovni opstanak, ali u novom, evropskom kulturno-političkom okruženju. Okupacijom je za Bošnjake prekinuto ugodno jedinstvo između religije i društvene egzistencije. Oni su se u tim okolnostima našli pred više velikih izazova i problema, među kojima su na prvom mjestu bila pitanja nacionalnog samoodređenja, odnosa prema islamu i političkog i kulturnog priključivanja Evropi. U procesu uključivanja Bošnjaka u tokove evropske civilizacije i forme njenog političkog i duhovnog života vodeću ulogu je imala nova bošnjačka inteligencija koja je bila u prilici da se poslije okupacije bliže upozna sa zapadnom civilizacijom i njenim mogućnostima. Ova prva "okupaciona" ili "evropska", mada malobrojna, generacija bošnjačkih intelektualaca sa izuzetnom je energi-

jom radila na kulturnom prosvjećivanju i preporodu svog naroda. Oni putem štampe, lijepe književnosti, različitih društava i čitaonica nastoje pružiti narodu "zrelu pouku" kako bi ga učinili sposobnim da odgovori na evropski izazov. Bošnjaci mogu u uslovima evropskog izazova sačuvati svoju "staru dušu i biće" samo ako ovladaju evropskim sredstvima moći, tj. prihvate se škole, privatne inicijative i preduzetništva. Drugim riječima, Bošnjaci radi vlastitog opstanka moraju prihvatiti spoljne vidove evropskog oblika života, uz istovremeno zadržavanje slavensko-islamskih shvatanja. U tom smislu formuliran je idejni koncept bošnjačkog kulturnog preporoda: razbuditi i učvrstiti u narodu svijest o slavenskoj pripadnosti i potrebi približavanja Zapadu, ali uz očuvanje islamske kulture, kao jedne od bitnih komponenti i bošnjačkog narodnog bića. Tako se slavensko porijeklo i jezik, bosanski patriotizam i islam javljaju kao bitni elementi bošnjačkog nacionalnog samoodređivanja.

Čitav ovaj složeni proces evropeizacije, odnosno davanja zapadnjačkog lika Bosni i Hercegovini i Bošnjacima, odvija se u uslovima jednog socijalnog i ekonomskog prevrata koji se uglavnom prelama kroz odnose u agraru. Usljed naglog prelaska sa naturalne na robno-novčanu privredu dolazi do ekonomskog, pa i socijalnog propadanja i siromašenja svih slojeva bošnjačkog stanovništva. U takvim uslovima brojni su Bošnjaci tražili izlaz u iseljavanju u Tursku, a od početka XX stoljeća i u Ameriku. Ove su emigracije vodile stalnom smanjivanju udjela Bošnjaka u ukupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine, od 38,83 posto 1879. na 32,25 posto 1910. godine.

Tokom Prvog svjetskog rata muslimansko stanovništvo u BiH se brojčano smanjilo od 612.137 u 1910. na 588.173 u 1921. godini. To znači da se za deset godina broj Bošnjaka smanjio za 23.964 osobe. Prevrat i dolazak "srpske vlasti" krajem 1918. u Bosni i Hercegovini su mnogi shvatili kao otvoreni poziv na pljačku, otimanje zemlje, progon i likvidaciju muslimana, tj. Bošnjaka. Jugoslavenskim vlastima je bilo potrebno desetak godina da na prostorima gdje su Bošnjaci živjeli izmiješani sa Srbima i Crnogorcima (BiH i Sandžak) uspostave izvjesnu pravnu sigurnost, red i poredak.

U vrlo složenom oslobodilačkom i građanskom ratu u Jugoslaviji 1941. - 1945. Bošnjaci su bili izloženi krajnje surovom dvostrukom genocidu. Bošnjaci su na jednoj strani bili žrtve ustaške Nezavisne Države Hrvatske (NDH), a na drugoj srpskih četnika Draže Mihailovića. NDH je od početka javno negirala Bošnjake i oduzimala im narodni subjektivitet njihovim jednostranim proglašavanjem za navodne Hrvate islamske vjeroispovijesti, mada im pri tome nije pružila nikakvu zaštitu od četničkih zločina. Ustaška država je pored toga brojne Bošnjake antifašiste otpremila i ubila u Jasenovcu i ostalim koncentracionim logorima ili ih na drugi način likvidirala.

Na drugoj strani, četnici su praktično odmah po slomu Kraljevine Jugoslavije, već u junu 1941. pristupili masovnoj i sistematskoj fizičkoj likvidaciji Bošnjaka i uništavanju njihove materijalne i duhovne baštine. To je bila jedna od osnovnih tačaka četničkog programa i srpskog velikodržavnog projekta. Procjenjuje se da je u ratu 1941-1945, uglavnom po genocidnoj osnovi stradalo između 86.000 i 103.000 Bošnjaka, što je predstavljalo 7-8% njihove ukupne tadašnje populacije.[9] Samo su pojava i politika antifašističkog Narodno-oslobodilačkog pokreta (NOP), pod vođstvom tadašnje Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), spasili Bošnjake od još većih stradanja i uništenja. Odatle su Bošnjaci, posebno od jeseni 1943, masovno pristupili NOP-u.

Mada je u ratu 1941. - 1945. skoro desetkovan, bošnjački je narod dokazao svoju vitalnost biološkom obnovom i svestranim intelektualnim razvojem u poslijeratnim decenijama. U takvim se okolnostima dugo smatralo da su stradanja Bošnjaka 1941. - 1945. bila bestijalni finale jedne zločinačke političke prakse kojom su razni balkanski vlastodržci nastojali ostvariti svoje velikodržavne planove sa etnički čistim teritorijama. Nakon svega, Bošnjaci su u procesu raspada Jugoslavije i dvostruke agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992. - 1995. postali žrtvom novog genocida apokaliptičnih razmjera. Dok se sve posljedice ove sablasne tragedije nisu još ni blizu sagledale niti ublažile počele su od sredine 1999. stizati vijesti o novim progonima Bošnjaka, ovog puta na Kosovu, a opet u ime jednog isključivog etno-nacionalnog programa. Genocid se tako stalno održava i produžava kao svojevrsni bošnjački usud.

Bez obzira na povijesnu samosvojnost Bošnjaka kao naroda i njihovu svijest o tome, njihov je etnički identitet stalno bio opterećen dvosmislenošću kojom su ih posmatrali, bespravno svojatali, ponižavali i osporavali njihovi prvi susjedi. Ta je dvosmislenost odražavala složenu historiju i strukturu geopolitičkog prostora na kojem Bošnjaci žive. U takvom se nacionalno-političkom okruženju namjerno manipuliralo vjerskom i etničkom pripadnošću Bošnjaka, što se posebno manifestiralo kroz pitanje njihovog narodnog (nacionalnog) imena i naziva njihovog jezika.

Cijelo vrijeme osmanske vladavine za muslimane u Bosni upotrebljavala su se dva naziva. Prema Turcima i osmanskim vlastima u Istanbulu bosanski muslimani sebe su u etničkom, političkom i jezičkom smislu smatrali i nazivali Bošnjacima. Tako su ih nazivali i Turci i osmanska administracija u svojim službenim aktima. Pored Turaka tako su ih nazivali i drugi neslavenski narodi sa kojima su Bošnjaci tada

[9] M. Imamović, *Pregled istorije genocida nad Muslimanima u jugoslovenskim zemljama*, "Glasnik" Rijaseta IZ u SFRJ, br. 6, Sarajevo 1991, str. 673-698.

bili u bližem dodiru, prije svih Albanci i Mađari, ali i Makedonci.[10] Istovremeno se u kolokvijalnom govoru i pisanoj riječi za Bošnjake koristio naziv "Turčin", kao vjerska oznaka kojom se htjelo reći da su oni "turske vjere", tj. muslimani. Time su se Bošnjaci jasno razlikovali od ostalih južnoslavenskih naroda istog ili zajedničkog jezika, ali drugih vjeroispovijesti.

Od vremena austro-ugarske okupacije 1878, počeo se službeno za Bošnjake koristiti termin Muhamedanci ili Muhamedovci, prema njemačkom Muhammedaner. Tadašnja bošnjačka javnost je 1900. otvoreno tražila da se termin Muhamedanac, kao netačan, sektaški i uvredljiv izbaci iz službene upotrebe i zamijeni pojmom Musliman.

U prvim decenijama austro-ugarske okupacije ime Bošnjak počelo se samo gasiti i gubiti. Okupacione vlasti su ovom pojmu davale interkonfesionalno značenje nastojeći da pod bošnjačkim imenom okupe sve stanovnike Bosne i Hercegovine, bez obzira na vjeroispovijest. Ta su nastojanja pretrpjela neuspjeh, jer su pravoslavni i katolici takvu ideju u većini odbacili još prije okupacije u korist srpskog, odnosno hrvatskog nacionalnog imena. I austro-ugarske vlasti su sredinom prve decenije XX stoljeća službeno napustile tu ideju, pošto su se u BiH pojmovi "o narodnosti i konfesiji" stopili još u predokupaciono doba. Tako su se Bošnjaci u datim okolnostima u odnosu na pravoslavne i katolike (Srbe i Hrvate) mogli u političkom i kulturnom pogledu odrediti jedino muslimanskim imenom.

Hrvatski i srpski nacionalizam nastoje da u borbi oko BiH privuku svaki na svoju stranu muslimane njihovim "nacionaliziranjem", u hrvatskom, odnosno srpskom duhu. Ta je nacionalistička propaganda imala izvjesnog efekta kod dijela mlade bošnjačke inteligencije, pa se pojedinci nacionalno "opredjeljuju" bilo kao Hrvati, bilo kao Srbi. Široki slojevi bošnjačkog naroda ostali su potpuno izvan takve politike, držeći se čvrsto svog tradicionalnog muslimanskog identiteta. Šta više, i među inteligencijom nacionalno "opredjeljivanje" je imalo isključivo formalni, deklarativni, a ne neki stvarni, organski karakter. Svi koji su se nacionalno "opredjeljivali" u jednom ili drugom pravcu kulturno i politički su kao intelektualci i dalje djelovali isključivo u bošnjačkoj muslimanskoj sredini, njegujući njene tradicije i vrijednosti. Takva situacija je u osnovi ostala nepromijenjena i u prvoj jugoslavenskoj državi u periodu između dva svjetska rata.

Naziv Musliman kao etničko, odnosno nacionalno-političko ime potpuno je afirmirano aktima NOP-a 1941. - 1945, posebno odlukama ZAVNOBiH-a i ZAVNO Sandžaka, te AVNOJ-a. Poslije 1945. službena politika je na određeni način ukinu-

[10] Jovan F. Trifunovski, *"Bošnjaci" u Makedoniji*, "Geografski pregled", V, Beograd 1961, str. 95-104.

la "nacionalno ime" Musliman, koje je u ratu priznala, pošto se pod raznim nacionalističkim prtiscima vratila na buržoasku politiku nacionalnog "opredjeljivanja" Bošnjaka. Prema tom starom nacionalističkom konceptu, trebalo bi da se bosanski muslimani, kao navodno još etnički amorfna grupa, vremenom, zavisno od svog kulturnog napretka, nacionalno opredjeljuju, prema ličnom afinitetu kao Srbi, Hrvati ili Crnogorci. Bošnjaci su u ogromnoj većini takvu politiku odlučno odbacili. Komunističke vlasti su tu realnost sagledale i krajem šezdesetih godina službeno usvojile, već odranije u praksi rasprostranjeno ime Musliman kao nacionalnu oznaku za bošnjački etnos.

Termin Musliman u tadašnjim je okolnostima predstavljao kompromis između Titove (komunističke) politike nacionalne ravnopravnosti i srpskog i hrvatskog nacionalno-političkog naslijeđa, koje je uključivalo zahtjeve za Bosnom i Hercegovinom. Bošnjačka nominacija direktno je ugrožavala kako velikosrpsku državotvornu ideju, tako i navodno hrvatsko državno pravo. Oba ova velikodržavna koncepta mogla su se ostvariti samo na račun BiH i negiranjem muslimana kao Bošnjaka. Odatle ni srpsko ni hrvatsko nacionalno-političko vođstvo nije moglo pristati na bilo koje ime kojim bi se nacionalna nominacija muslimana vezala za Bosnu, kao zemlju koju su i jedni i drugi gledali kao područje svoje velikodržavne avanture. To se potpuno razotkrilo 1992. – 95., dvostrukom oružanom agresijom na BiH i genocidom nad Bošnjacima, što se i danas u raznim vidovima nastavlja. Bošnjaci su se tako, u vrijeme nacionalno-kulturnog oživljavanja u bivšoj Jugoslaviji, od kraja šezdesetih godina prošlog (XX) stoljeća mogli prebrojati samo pod muslimanskim imenom. To je ime u datim političkim okolnostima pružalo legitiman okvir za proučavanje i prezentiranje bošnjačke kulturne baštine i artikuliranje bošnjačkih zahtjeva za potpunom nacionalnom ravnopravnošću. Politički proklamirana ravnopravnost i jednakost je tako postepeno dobijala konkretan kulturno-historijski sadržaj.

Ovakva nacionalna identifikacija je svoje etničko ishodište imala u slavenskom porijeklu i jeziku, a historijsko u bosansko-muslimanskom kulturno-političkom naslijeđu. U tom smislu pojam *Musliman* kao nacionalna oznaka izričito je isključivao ostale muslimane u bivšoj Jugoslaviji, različitog etničkog porijekla i jezika, kao što su bili Albanci, Turci, Torbeši i dr. Logično je otud da se bosanski muslimani nacionalno osviješćeni kao *Muslimani* nisu ni po čemu, osim eventualno i vrlo površno u vjeri, identificirali sa brojnim drugim muslimanima širom svijeta. Tako da bi se nacionalno osjećao i izjašnjavao kao *Musliman*, bosanski musliman nije morao ispovijedati, odnosno očitovati vjeru (šehadet), izjavom da "nema drugog boga do Allaha" i da je "Muhamed Božiji Poslanik". Drugim riječima, proces konstituiranja bosansko-muslimanske nacije pretpostavljao je sekularizaciju i prelazak sa vjere na kulturu, odnosno na stapanje vjere sa etnicitetom i državom. Raspadom Jugoslavije kao

države i oružanom agresijom na Bosnu i Hercegovinu nastupio je u ovom procesu preokret, tako što u novim tragičnim okolnostima rata i genocida bosanski muslimani, odnosno Bošnjaci, poslije čitavog jednog stoljeća, razdvajaju u terminološkom smislu svoju etničku i nacionalnu od vjerske nominacije.

Upotreba naziva Bošnjak postepeno se aktualizira u vrijeme kraha komunističkog režima 1989./90. godine. U velikom šarenilu političkih stranaka, grupa i ideja, nastalih raspadom Saveza komunista Jugoslavije i raznih uz njega vezanih organizacija artikulira se, među ostalim, i bošnjaštvo kroz različite političke, akademske i druge rasprave. Dio bošnjačke liberalne emigracije se još krajem 1963. odlučno opredijelio "za bošnjaštvo kao bosanskomuslimansku nacionalnu identifikaciju" i to u novim okolnostima odlučno propagirao u zemlji.

Od početka agresije na BiH aprila 1992. i neviđenog genocida nad Bošnjacima, te sa organiziranjem Armije BiH i herojskim otporom agresorima, u narodu se sve češće počelo upotrebljavati ime Bošnjak i Bošnjaci, kao nacionalna oznaka bosanskih muslimana. Bio je to spontan proces vraćanja u upotrebu starog bosanskomuslimanskog narodnog imena. To je ime plebiscitarno prihvaćeno na Drugom bošnjačkom saboru 28. septembra 1993. godine. Nakon toga ime Bošnjak (Bošnjaci) potvrđeno je Dejtonskim sporazumom od 21. novembra 1995. i Ustavom BiH kao njegovim sastavnim dijelom.

Naziv Musliman je u historijskom smislu riječi i dalje ostao u upotrebi. Taj naziv je utkan u sva razdbolja i epohe bošnjačke povijesti, pa je njegovo korištenje u historiografiji, ali i u drugim društvenim naukama i književnosti, neophodno i neizbježno[11] Ova dvostruka nominacija ima kako historijsko, tako i aktualno značenje. Ona odražava i izražava složenu povijesnu poziciju Bošnjaka u rasponu od hiljadu godina.

Bošnjaci su svoj jezik manje-više uvijek zvali bosanskim. U srednjem vijeku taj je jezik jednostavno nazivan slavenskim, ponekad ilirskim, a kasnije u pravilu bosanskim. Prvi poznati spomen bosanskog jezika nalazi se u jednom notarskom spisu grada Kotora od 3. jula 1436., u kojemu je zabilježeno da je gradski knez kupio petnaestogodišnju djevojku "bosanskog roda i heretičke vjere zvanu bosanskim jezikom Djevena".[12] To znači da je taj naziv i ranije morao biti u upotrebi. U opću upo-

[11] U notarskim spisima grada Zadra zabilježeno je da su 1568. neki Bošnjaci odbili da u ispravi o zaključenju jednog posla budu upisano kao "Turci", nego su na vlastiti zahtjev uvedeni kao "Mussolmani di Bossina". (Marko Šunjić, *Mossolmani di Bossina*, "Prilozi" Instituta za istoriju u Sarajevu, XXII, 1987, str. 58-59; up. i, Alija Isaković, *O "nacionaliziranju" Muslimana*, "Globus", Zagreb 1990, str. 7-8.

[12] M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, BZK "Preporod", Sarajevo 1997, str. 15.

trebu naziv bosanski jezik ulazi u XVII i XVIII stoljeću. Muslimani (Bošnjaci) na području današnje Crne Gore svoj su jezik također uvijek nazivali bosanskim. To se vidi po prvom mevludu na bosanskom jeziku koji je na traženje bošnjačkih prvaka iz Kolašina spjevao i 1879. objavio hafiz Salih Gašević iz Nikšića. U uvodu svog *Mevluda* Gašević kaže: "Moliše me kolašinski prviši,/Mevlud nami daj bosanski napiši",[13] itd.

Ovaj je naziv ostao u službenoj upotrebi i poslije austro-ugarske okupacije 1878., bez obzira na agresivne zahtjeve i pritiske sa srpske i hrvatske strane da se to ime izbaci iz upotrebe. Bošnjačka štampa tog vremena koristila je naziv bosanski jezik, a hrvatska i srpska svoje odgovarajuće nacionalno ime. Zemaljska vlada za BiH je 1907. jednom internom naredbom obavijestila sve nadležne organe da se "zemaljski jezik" (Landessprache) ima svugdje službeno nazivati srpsko-hrvatskim. Time je zvanično ukinut naziv bosanski jezik, ali je istovremeno ostavljeno Bošnjacima pravo da se u svojim autonomnim ustanovama mogu i dalje koristiti tim terminom. To svoje pravo i mogućnost Bošnjaci u praksi faktički nisu koristili. Takvo stanje je ostalo nepromijenjeno, kako poslije 1918., tako i poslije 1945. godine. Naziv bosanski jezik spontano oživljava prvih mjeseci 1991., kada ga Bošnjaci putem svoje novopokrenute štampe i publicistike sve više vraćaju u upotrebu. Bez obzira na ratne godine koje su odmah uslijedile pitanje bosanskog jezika je naučno razriješeno. To je jezik, koji Srbi zovu srpskim, Hrvati hrvatskim, a Bošnjaci bosanskim. U kolokvijalnom smislu radi se o jednom ili zajedničkom jeziku, mada svaki od njih ima svoj literarni izraz i standard.

Srpska i hrvatska lingvistika i politika danas svim silama osporavaju naziv bosanski jezik, forsirajući njegovu bošnjačku nominaciju. Bošnjaci nisu nikad tako nazivali svoj jezik, nego uvijek i samo bosanskim. Nametanje naziva bošnjački jezik ukazuje na zajedničku srpsko-hrvatsku ignoranciju i autizam. To je izraz krajnje bešćutnosti prema Bošnjacima, nakon što sporazumni srpski i hrvatski plan o političkom i fizičkom uništenju Bosne i Bošnjaka nije realiziran u predviđenom obimu i okviru. Plan nije ostvaren ali su ostali sirovost i nasrtljivost, prema kojima Bošnjaci ne mogu, da se poslužimo Marksovim riječima iz *Osamnaestog Brimera Luja Bonaparte*, "sebe zastupati, njih mora da zastupa drugi",[14] pa tako i da im određuje naziv jezika.

Sigurno je da bošnjaštvo, odnosno bošnjački identitet, kao i svaki drugi nacionalni identitet, predstavlja jednu kolektivnu historijsku činjenicu. Nijedan kolekti-

[13] *Isto*, str. 200-201.

[14] Edward W. Said je ove Marksove riječi uzeo za moto svoje poznate studije o orijentalizmu kao "evropskom izumu", odnosno iskrivljenoj evropskoj slici muslimanskog svijeta.

vni identitet, pa ni bošnjački, nije nikakav apsolutno homogeni element. Nacionalni identitet nije samo kolektivna, nego i individualna činjenica. U svakom nacionalnom identitetu, a u bošnjačkom možda posebno, postoji mnoštvo nijansi i razlika koje svako od njegovih pripadnika na svoj način doživljava, osjeća i izražava.■

Mustafa Imamović

BOSNIAK ETHNOS: IDENTITY AND NAME

(Summary)

Bosniaks determine their identity primarily in relation to the peoples with whom they are tied by the shared living space, origin, and language. In this respect, Bosniaks may be defined as the people of South Slav ethnic origin and language who is distinguished from other South Slavs who speak the same language (Serbs, Croats and Montenegrins) by its distinctive religious, i.e., cultural and political experiences. Each people, including Bosniaks, is the result of specific, and for a geographical territory unique historical, political and cultural processes and circumstances. Bosniaks would, therefore, be the part of the South Slav ethnicity who was formed as the people and who lives in the specific historical space of the idea of Bosnian statehood and of Bosnian cultural thought. This space is located in the Balkans and Europe and represents, besides their Slav origin, language, and Islam, the other two elements of Bosniak identity. From the time of Austro-Hungarian occupation, in 1878, until our times, there were several shifts of Bosniak identity, depending on the changes of political and socioeconomic circumstances in Bosnia and its close neighborhood. These shifts ranged from religious towards secular, from traditional to modern understanding of life and behavior, with a lot of intertwining and retrogradations. In the Bosniak identity as a collective historical fact there are many individual nuances and distinctions that each of its member experiences, feels and expresses in his or her own way.